

Данило ГУСАР СТРУК

(Канада)

РЕАБІЛІТАЦІЯ «ХМАР»
ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Як сонце заслонить
та хмара темненька,
то зараз вона проминає.
Та на Україні
все нічка темненька,
а сонця нема та немає.

Народна пісня

Написані в 1870—1871 рр., «Хмари» з'явилися п'ять років до горезвісного Емського указу (30 травня 1876) і описують «осягнення» Емського попередника, Валуєвського циркуляра (20 червня 1863).

Через брак канонічного тексту цієї повісті критики переважно оцінювали її як не зовсім вдалий твір. І хоч не можна сперечатися з Єфремовим та іншими дослідниками, коли вони підкреслюють технічні прорахунки Нечуя, — повтори в зображенні характерів і краєвидів¹, його нездатність описати те, чого він не міг споглядати в природі², і, зрештою, його невміння завершити твір, поставити психологічну крапку над проблемою³, то слід не погоджуватися, коли йдеться, ніби повість вийшла незадовільною в своїх «програмних» цілях і що Нечуєві не вдалося зобразити позитивного героя. Єфремов, як і інші критики, робить висновок, що автор мав намір написати повість про українську інтелігенцію, про «нову людину», і що в цьому він зазнав поразки: «Зате на діяльності таких персонажів більш культурницького типу, як Радюк, він

спиняється докладно й пробує дати образ дійсно «нової людини» – уривок з «Хмар» про Радюка первісно так і названо було: «Новий чоловік» («Правда», 1873)⁴.

Критик ставить на карб Нечуєві неуміння переконливо зобразити Радюка: «Але головна хиба Радюка як художнього образу зовсім не в цьому. Невдалий з програмового боку, він міг би все ж таки бути живим, як художній образ... Балакучість і недіяльність Рудіна не заважає йому бути типовим образом російського інтелігента з певної генерації. Річ зовсім не в цьому, а в тому, що позитивні образи у Левицького, на жаль, мають хибу всіх позитивних образів, для яких дійсність занадто мало дає конкретного матеріалу. Доводиться доповняти, чого не вистачає з життя, комбінуванням, вигадкою, а на це... ніколи не був митець з Левицького»⁵.

Не менш нищівною була оцінка М. Драгоманова, коли він писав, що Нечуй зазнав поразки «після своєї спроби написати «високий» роман український («Хмари»), проби невдачної і з літературного, і з ідейного боку (Радюк просто смішний дурень!)»⁶. І Драгоманов, і Єфремов порівнювали Радюка з Рудіном Тургенева, а Драгоманов прямо і заявляє: «...в героях Тургенева ми, українці університетського виховання, пізнаємо себе самих: там наші почуття, наші думки, наша психіка»⁷. Парадокс в тому, що, пишучи «Хмари», Нечуй власне і показав Драгоманову та іншим, чому саме герої Тургенева знаходили більший відгук в українській інтелігенції другої половини ХІХ ст., чому їм Рудін та інші російські декласовані інтелігенти здавалися такими рідними. Щоб зрозуміти цей парадокс, треба насамперед з'ясувати, що в «Хмарах» Нечуй мав намір не стільки зображувати персонажів, скільки змалювати те становище, в якому знаходилась Україна.

Незаперечним є факт, що частина повісті була надрукована під заголовком «Новий чоловік»⁸, і власне в тому уривкові з'являється Радюк. Але також незаперечним є те, що виникли й інші розділи повісті під іншими назвами⁹,

частково завдяки цензурі. В своїй цілості повість ніколи не мала назви «Новий чоловік». Навіть побіжний перегляд твору покаже, що Радюк не з'являється аж до восьмого розділу і зникає перед фіналом. Важко уявити, щоб Нечуй мав намір висвітлити «нового інтелігента-радикала», якщо в майже половині повісті про нього не сказано і слова. «Назвавши повість «Хмари», автор тим самим підкреслив, що він зацікавлений в аналізі тих безформених і неконкретних (як хмари) чинників, які затьмарюють населенню України життя, заслоняючи сонце розвитку особистого і групово-національного. В кінці повісті Нечуй вкладає в уста Радюка пояснення метафори назви твору: «Треба буде сьогодні в товаристві зачепити питання про наші національні і просвітні справи. Як оці тіні закутали мою нову придбану світлицю, так закутали, ніби важкі чорні хмари, Україну. Зібрались ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо й закутали в тінь та мряку наш рідний край. І хто розжене ті сумні хмари? І звідкіль полетиться світло на наш край? Народні маси, тільки що недавнечко визволені з панщини, темні й непросвітні. Просвічені верстви байдужі до долі рідного краю, позбивані з пантелику, а часом виявляють себе й шкідливими. Історія заплутала ще гірше цю плутанину. Сусідні народи нашкодили нам своїм безглуздим умикуванням у наші справи та ще гірше поплутали їх»¹⁰.

Зумисне чи випадкове недобачування «Хмар» як хроніки русифікаторської політики в Україні доводило різних критиків, нерадянських, до визначення повісті як Нечуєвої невдалої спроби змалювати позитивного героя.

Безперечно, сюжетна лінія твору досить слабка. Це радше серія віньєток, в яких автор намагається описати ті «хмари» і ту шкоду, яку вони принесли в Україну, у всі сфери її життя. Нечуй зображує вчену верству, і старшу (Дашкович), і молодшу (Радюк) генерації; він представляє купецько-міщанське середовище, знову ж старше (Сухобрус) і молодше (його дочки і Кованько); він змальовує сільське

населення, почавши з заможніших господарів (батьки Радюка і Масюки) і кінчаючи біднотою, єдине щастя якої напиватися в корчмах, що виростають по селах, як гриби після дощу; він описує стан шкільництва, починаючи із семінарії, в якій вчать Дашкович і Воздвиженський, через інститут шляхетних дівиць, куди посилає своїх дочок міщанство, до сільської школи, де здеморалізований москаль відсипляє своє п'янство; і, нарешті, він скрупульозно досліджує присутність в Україні «сусідів» (переважно росіян), підкреслюючи їхню зухвалість супроти місцевого населення і їхню банальність, яку вони подають місцевим «невігласам» як зразок «вищої культури». Отож в основному Нечуй представляє Україну в усіх суспільних верствах і тим самим розкриває становище, яке панувало в Україні через ці «хмари», що поволі душать щонайменший вияв здорового життя.

Можна стверджувати, що наміром Нечуя, власне, і було зобразити Україну ХІХ ст. під впливом російської домінації, яку він метафоризував у слові «хмари». Він не збирався змальовувати дій нової людини, української версії «інтелігента-разночинця», а радше намагався показати, як навіть такий потенційно здоровий індивід, як Радюк, зовсім губиться і слабне в «захмаренім» підсонні України. Мабуть, єдиний, хто відразу зрозумів намір Нечуя, був російський цензор. Залишилися його міркування з приводу «Хмар», і їх варто навести повністю: «Викладена повість має яскраво виявлене тенденційне забарвлення. ...Не лише від імені дійових осіб, а й від свого автор неодноразово висловлює незадоволення загальноросійською культурою, змушуючи професора Дашковича гірко розкаюватись у тому, що дочка його вихована в російському інституті. До порядків і начальствующих осіб цього інституту Левицький ставиться з насмішкою. Не без умислу проводиться також паралель між Воздвиженським і Дашковичем, негідними спонуками першого (російського) і високими — ідеалізмом — другого (малороса). Є, крім того, немало вихваток, які ще яскравіше

висловлюють основну думку роману. Отакі, наприклад: на стор. 5-тій «Українські студенти не мали ще тоді ясного усвідомлення своєї національності, але, слухаючи серба й болгарина, вони й самі згадували про свій нещасний народ, зовсім побитий разом із мовою, літературою й історією...» Україна ввижалась Радюкові «з вільним народом без всякого ярма на шиї, з своєю мовою і літературою, з своєю наукою й поезією... Він відчував душею, що все це мусить сходити, рости само собою, не полите водою і росою, без всякої допомоги, під гарячим каменем і піском, з умислом, накиданим зверху». Про Ольгу мовиться на стор. 124: «Інститут висушив в ній, мов тропічна спека, все національне українське і зробив її людиною без національності». ...Батько її, Дашкович, визнав за краще «закопатися в науку, як Іван Многострадальний в київських печерах, і змушений був умерти для України і свого народу... Розхвилювавшись, каламутне величезне море заливає всю Україну, і вона заливається в ньому, — думає професор, — утопив я Ольгу і всіх своїх дітей: одбив їх од свого народу, не передав їм навіть рідної мови, не передав симпатій до рідного краю і народу. Я зблудився в дорозі і своїх дітей завів в якісь непрохідні нетрі...»

Зважаючи на безліч подібного роду тенденційних вихваток та загального українофільського спрямування повісті, цензор не визнає за можливе дозволити її до друку»¹¹.

Отже, цензор повністю зрозумів намір Нечуя. Не йдеться тут про зображення народництва а ля Тургенєв, а просто про Україну під русифікаторським гнітом імперії. Коли уривки цієї повісті, що були друковані окремо, мали вперше вийти одним твором, Нечуй наполягав, щоб його назвати «хронікою»: «Прошу занотувати на кількох книжках «Хмар», що це — повість-хроніка... і надалі видавати під таким заголовком, бо це і справді виходе повість-хроніка при тих додатках, що я послав, та і взагалі повість скидається більш на хроніку, ніж на звичайну повість, як звичайно в наші часи пишуть цей ряд утворів»¹².

«Хмари» і є хронікою, в якій представлено впливи русифікаторської політики в Україні. Тому й не диво, що дія переважно зосереджена навколо освітніх інституцій, бо власне через освіту найбільше поширювалися хмари русифікації. Нечуй висловився щодо цього зовсім не двозначно у відомій полеміці з російським славістом А. Пипіном. Пипін, рецензуючи в «Вестнике Европы» (1890) історію «Руської літератури» О. Огоновського, твердив, що руська (українська) література не має коріння в Київській Русі і тому не могла розвиватися окремо від російської. Виступаючи під псевдонімом «І. Баштовий» і зумисне під конфронтаційним заголовком «Українство на літературних позивах з Московщиною», Нечуй суперечить Пипіну і наголошує на русифікаторському впливові освіти: «Хто не знає, як Єзуїти переманювали в католицизм і сполячення наперед усього жінок наших давніх панів, тих усяких княгинь Анн-Алоїз Острозьких і інших, себто волинську, польську, білоруську та галицьку шляхту... Таку саму роль на Україні мають усякі великоруські женські інститути та прогімназії, що правдивої науки і просвіти дають трошки, затеж, як усі середні великоруські школи на Україні, дають великоруський язик та повеликорусіння через матері українських сімей». Себто школи в Україні були головним інструментом русифікації. Вчили вони дуже мало (див. уривок про головний екзамен і пригадаймо стан школи на селі, де була лише одна майже розвалена школа між чотирма корчмами), а те, що «вчили», зводилося до прищеплення почуття меншвартості за все, що було «сільське», а тим самим і українське, звихненого порядку вартостей (звернімо увагу на «пріоритети» Ольги щодо майбутнього подружжя), підсилювання сумнівів щодо національної ідентичності, проповідування хибного поняття шляхетності. Від цього і «хмари», що насунули в Україну. Цензура не дозволила Нечуєві все це чіткіше окреслити, тому існує своєрідна завуальованість думки, без чого повість взагалі не побачила б світу. Радянська критика, якій було заборонено

порушувати будь-яку русифікаторську тему, ніколи не згадувала про ці аспекти повісті. Навіть пряме зіставлення Нечуєм Дашковича і Воздвиженського представлялося як зображення двох «типів», а не двох національностей. Хоч навіть у завуальованій і цензором вичищеній версії Нечуй явно підкреслює, що Воздвиженський походить із Тули, що він лінивий, нехлюй, що він кпить із всього українського (варто пригадати його реакцію, коли він побачив у Дашковича книжку українських пісень), і несе не справжню культуру і просвіту, а радше застій, заскорузлість і невігластво.

Хоча сьогодні обороняємо «Хмари» від несправедливих закидів критики, наполягаючи на тому, що Нечуй був вірний своїм намірам, все-таки треба зізнатися, що твір недосконалий, зокрема в своїй хисткій структурі. Повісті бракує чіткої структурної рами, яку Нечуй намагався зв'язати грубими «штрихами» «освітних» установ. Раз по раз автор немов втрачав зацікавлення своїми персонажами. Часом дійові особи з'являються зовсім невмотивовано (Дунін-Левченко в кінці повісті), тільки тому, що Нечуєві потрібно дати ще одну віньєтку впливу «хмар» на втрату української спільноти. Хоч Нечуй доволі вміло зобразив ці «хмари», він все-таки не зумів належно закінчити повість: останні її розділи неймовірно розтягнені.

Більш вдалим структуральним чинником є лейтмотив української пісні як знак приналежності до українського етносу. Мотив цей розвивається впродовж всієї повісті, і ставлення до української пісні є виявом «українськості» даного персонажа, його, так би мовити, вміння уникнути негативного впливу «хмар». Дашкович довгий час вивчає пісні, тоді як Воздвиженський хоче спалити книжку, в якій вони надруковані; Ольга, повернувшись додому з Інституту, бачить книжку українських пісень у батька і вважає, що вона написана староцерковною мовою (с. 111); Радюк теж має збірку українських пісень (с. 131), захоплюється Масюківною, бо чує її спів і записує пісню, яку вона виконує

(с. 173), записує пісні від діда Ониська на баштані (с. 194); Ольгу злостять українські пісні, бо вона, не знаючи їх, не може привернути увагу Радюка (с. 203); коли вона сподівається, що любить Радюка, то просить матір навчити її українських пісень (с. 206); українська пісня охороняє українську душу (с. 209); Радюк любить Ольгу, та розчарувався в ній, бо вона не може розділити його захоплення ані українською піснею, ані Шевченком.

Позитивним також є те, що Нечуй не нав'язує своїм персонажам психологічно невмотивованих вчинків. Письменник переконливо описав ситуацію можливостей дії своїх героїв, і це відповідає історії. Генерація Дашковича, генерація 40-х років, кінчає так, як і Дашкович у повісті: всі добрі наміри зникають під тиском вимог особистої кар'єри; генерація Радюка, 60-х років, більш динамічна, але далі, ніж видання «метеликів» чи відкриття недільних шкіл, піти не може (знову ж українські народовці тут можуть бути прикладом). Потрібна була ще одна генерація 80-х років. Брати Тарасівці, Міхновський, наприклад, аби, зрештою, дійти до переконання, що Україна є і мусить бути окремою державою. Нарешті лише четверта генерація спромоглася щось зробити (визвольні змагання, організація УВО і початок активної боротьби за самостійність). Та все-таки, незважаючи на діяння цієї генерації, ті «хмари», які так вміло описав Нечуй, ніяк не зникали з українського обрію аж до 1991 р., і навіть тепер ще час від часу загрожують з північного сходу.

¹ Єфремов Сергій. Іван Нечуй-Левицький. Ляйпціг: — С. 89—90: «Спосіб писання, манера, стиль лишивсь у Левицького однаковісінський за всю довгу діяльність на літературній ниві. Лишились однаковими й улюблені у його вирази, як оте «сонце на вечірньому прюзі», що знайдете його буквально в кожному творі».

² Там само. — С. 93: «Щодо мети й змісту творів з Левицького був строгий реаліст. Він відчуває твердий під ногами ґрунт тільки там, де спирається на фактах, які сам власними руками обмацав, на подіях, що на власні очі бачив. Одійти од них і перекомбінувати в горні власної фантазії він не може, як не може часто уложити події й факти в художню перспективу, вирізнити з-поміж них важніше й полишити в затінку другорядне».

³ Там само. — С. 95: «Фальшиве закінчення тільки підкреслює конструктивну безпорадність автора, його невміння вив'язатися з даної ситуації, вирішити психологічну проблему, дати підсумок, синтез художньому матеріалові, зібраному і обробленому часто з великою спостережливістю й талантом. І так власне всюди у Левицького. Перегляньте закінчення всіх його творів — і ви всюди побачите оце механічне обрубання, замість того останнього штриха, що одним зручним мазком робить підсумок і дає творові цінність художнього синтезу, узагальнення, що ціляє раз у раз глибше і далі, ніж, може, й сам автор хотів. Це тому, що саме життя здебільшого такого узагальнення не дає, хоча б який яскравий матеріал постачило воно художникові».

⁴ Там само. — С. 128.

⁵ Там само. — С. 130.

⁶ Драгоманів М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко — М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. «Правда», «Зоря». — К., 1994. — С. 183.

⁷ Там само. — С. 215.

⁸ У львівській газеті «Правда» 1873 р. (ч. 3–9).

⁹ Наприклад, «Екзамен» у «Правді» 1874 р. (ч. 7); «Воздвиженський і Дашкович» у «Зорі» 1883 р. (ч. 7–15); «На баштані» в антології «Вік».

¹⁰ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів: У десяти томах. — К.: Наукова думка, 1965. — Т. 2. — С. 319 (посилання на це видання обмежуватимуться сторінками, де знаходиться дана цитата).

¹¹ Мандрика М. Л. До творчої історії повісті «Хмари» І. С. Нечуя-Левицького // Питання текстології. — К.: Наукова думка, 1968. — Вип. I. — С. 122–170. С. 149–150, цитує він із «Зорі» з 1928, ч. 9, ст. 20.

¹² Лист до М. Грушевського див.: Там само. — С. 134.

¹³ Баштовий І. Українство на літературних позовах з Московщиною. — Львів, 1891. — С. 94 (передрук з «Діла»).

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНІСТІВ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

III МІЖНАРОДНИЙ
КОНГРЕС
УКРАЇНІСТІВ
Харків, 26–29 серпня 1996

III INTERNATIONAL
CONGRESS
OF UKRAINIAN
STUDIES

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Видавництво «ОБЕРЕГИ»

Київ 1996